

فصل نامه علمی پژوهش نامه تاریخ اسلام  
سال نهم، شماره سی و چهارم، بهار ۱۳۹۸  
مقاله پژوهشی، صفحات ۱۱۳ - ۱۴۳

## سنت گرایي و نوآوری در نقوش سکه های افشاریه

سیاوش امرایی<sup>۱</sup>  
جهانبخش ثواقب<sup>۲</sup>  
سهم الدین خزایی<sup>۳</sup>  
شهاب شیدانی<sup>۴</sup>

### چکیده

سکه از مهمترین منابع مطالعه تاریخی جوامع است. سکه می تواند زوایای تاریک و روشن وضع سیاسی- مذهبی و اقتصادی جوامع را روشن کند. دوره کوتاه افشاریه، به واسطه ضرب مسکوکات متنوع از منظر نقوش، مضامین و نوشتار روی آنها، در گستره جغرافیایی از قفقاز تا ایالت های هندوستان، از اهمیت خاصی در سکه شناسی برخوردار است. سوال اصلی پژوهش این است که سکه های دوره افشاری از نظر طرح و نقش چه وضعی داشت و چه تفاوتی با دوره های قبل و بعد داشته است؟ در این پژوهش، به شیوه تطبیقی، ضرب سکه در دوره افشاری، از تأثیرپذیری از سنت مسکوکات پادشاهان صفوی و شیوه ضرب سکه در شبه قاره هند، تا نوآوری های خاص ضربخانه های افشاری، بررسی شده و مسکوکات آن با مسکوکات پیش از افشاریه مقایسه شده است. یافته پژوهش نشان می دهد که رویکرد نادر در ضرب سکه ها، دفاع از کیان ایران، اقتدار شاهانه، کشورستانی و واقعیت گرایي در به کارگیری القاب و عناوین بود در حالی که جانشینان او به سنت ضرب سکه در دوره صفوی بازگشته بودند.

**کلیدواژه ها:** افشاریه، سکه شناسی، سکه های افشاریه، منابع تاریخی.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه لرستان. amraee.si@fh.lu.ac.ir

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول). Savagheb.j@lu.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان. Khazaei.a@lu.ac.ir

۴. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان. Shahidani.sh@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۱۸

سکه یکی از مهمترین منابع پژوهش و مطالعه وضع سیاسی، اقتصادی و مذهبی جوامع گذشته است. از زمانی که سکه به شکل مفتول مورد استفاده قرار گرفت تا شکل امروزی آن، ابزاری شد که ضمن تسهیل در مبادلات تجاری و پایان دادن به تجارت پایایی، نقش مهمی را در توسعه مبادلات تجاری ایفاء کرد. دولت‌های ایران باستان و سلسله‌های پس از اسلام هرکدام به فراخور مدت زمان تداوم حکومت خود به ضرب سکه با نقوش و شعائر مذهبی متناسب با دیدگاه‌های سیاسی، ملی و مذهبی خود پرداختند. برخی از آنها از سلسله‌های پیش از خود تبعیت کرده و برخی نیز دست به نوآوری زدند. حکومت افشاریه نیز از ضرب سکه به منظور انعکاس و انتشار افکار و عقاید سیاسی، مذهبی و اقتصادی خود استفاده کرد. نادر بنیانگذار این حکومت با حمایت از شاه طهماسب دوم صفوی ضمن احیاء قدرت او زمینه ترقی و پیشرفت خود را فراهم کرد. نادر در سال ۱۱۴۵ نایب‌السلطنه شاه‌عباس سوم شد و سرانجام در سال ۱۱۴۸ با حذف صفویه و تاج‌گذاری به‌عنوان نادرشاه، حکومت افشاریه را بنیان نهاد. ضرب سکه در این دوره مانند دوره‌های گذشته در مواردی الگوبرداری و زمانی نیز نوآوری را در پی داشت. ضربخانه‌های این دوره متأثر از این دو رویه (سنت‌گرایی و نوآوری) به ضرب مسکوکات پرداختند. بی‌گمان تشکیلات سیاسی، اداری و اقتصادی دوره نادری نمی‌توانست از سنت دو بیست ساله صفویه، منفک باشد. از این رو، بخشی از میراث صفوی را باید در دوره افشاری بررسی کرد. شیوه و رویکرد ضربخانه‌های دوره افشاری به نحوی است که میزان بینش و نگرش نادر و جانشینان او و مقایسه آنها با مسکوکات ضرب شده پیشین را نمایان می‌سازد. از سویی، با تصرف هندوستان به‌دست نادر، برخی از الگوهای مسکوکات هندی نیز بر سکه‌های دوره نادر تأثیر گذاشته بود.

هدف این پژوهش، بررسی چگونگی رویکرد سنت‌گرایی و نوآوری در ضرب مسکوکات دوره افشاریه است. این که سنت ضرب سکه در دوره افشاریه از منظر تداوم و تحول چگونه بوده است؟ این فرضیه را مطرح می‌کند که ضرب مسکوکات دوره افشاریه، از حیث تنوع سبک نقوش و شعائر، از سنت‌گرایی و به‌کارگیری شعائر و نقوش گذشته و دوره صفویه، نوآوری خاص دوره نادری و سنت مسکوکات هندی،



برخوردار شده است. بدین معنا که دوره نادری اگرچه دوره‌ای کوتاه بود و مجالی برای پرداختن اساسی به مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی فراهم نشد، از آن به عنوان یک دولت مستعجل یاد می‌شود. در همین مدت کوتاه، تحولات مهمی در ضرباخانه‌ها رخ داد. ضرب مسکوکات در سه طیف متفاوت در دوره نادری اتفاق افتاده است: ۱. تعدادی از آنها در دوره نادر و جانشینان او به ویژه شاهرخ براساس الگوی سنت صفوی ضرب شده‌اند؛ ۲. برخی سکه‌ها از نظر نقش و نوشتار، مختص دوره نادرند؛ ۳. سکه‌هایی نیز که در بخش وسیعی از شبه‌قاره هند از سال ۱۱۵۱ تا ۱۱۶۰ ضرب شده، براساس سنت و سبک سکه‌های هندی ضرب شده‌اند.

### پیشینه پژوهش

درباره سکه‌های دوره افشاریه پژوهش‌های اندکی در قالب کتاب و مقاله نوشته شده است. بیشتر این نوع نوشته‌ها نیز به گردآوری سکه‌های متنوع ضرباخانه‌های ایران، توصیف و معرفی ابعاد، اوزان و سایر ویژگی‌های ظاهری مسکوکات پرداخته‌اند و کم‌تر به چرایی و تحلیل نقوش و شعائر سکه‌ها توجه کرده‌اند. برای نمونه محمد مشیری (۱۳۵۰) در مقاله «سکه‌های نادرشاه افشار» به معرفی چند نوع خاص از مسکوکات دوره نادر پرداخته است. یوسف افتخاری (۱۳۹۴)، در کتاب *سکه‌شناسی شاهان افشار*، به بررسی کارگاه‌های ضرب سکه، واحدهای پولی و معرفی سکه‌های دوره افشاریه پرداخته است. شاهین هوسپیان (۱۳۹۶) در مقاله «سکه‌های نادرشاه افشار ضرب شده در خانات قفقاز»، به معرفی تعدادی از سکه‌های ضرب شده در دوره نادر در منطقه مذکور پرداخته است. مقاله جواد موسوی دالینی (۱۳۹۸) با عنوان «مضامین و شعائر مذهبی منقور بر سکه‌های دوره افشاریه»، با موارد پیش گفته متفاوت است و با رویکردی تاریخی به بررسی شعائر مذهبی مسکوکات این دوره پرداخته است. او به همه منابع سکه‌شناسی دسترسی نداشته، از این رو تحلیل کاملی از متون و مضامین روی سکه‌های دوره نادری در ایران و هندوستان نیز ارائه نداده است. وایتهد<sup>۱</sup> (۱۹۱۴) نیز در کتاب *کاتالوگ سکه‌های موزه پنجاب*، به معرفی سکه‌های شبه‌قاره هند با تأکید بر معرفی



1. Whitehead

سکه‌های سلسله دُرّانی و نادرشاه افشار در هندوستان پرداخته است. از این‌رو، مقاله پیش‌رو، متمایز از این نوشته‌ها، روند سنت‌گرایی و نوآوری در مسکوکات دوره افشاری را بررسی و آن را با دوره صفوی مقایسه کرده و مرحله‌های متفاوت سبک نقوش و شعائر این مسکوکات را مشخص کرده‌است. مراد از سنت‌گرایی در این پژوهش، همان‌گونه که پیشتر مطرح شده، تداوم و کاربرد سنت شعائر و نقوش دوره صفوی و گورکانیان هند در مسکوکات دوره افشاریه و مراد از نوآوری نیز ابداعات و ابتکارات خاص این دوره در ضرب مسکوکات است.

### نوشتار و شعائر سکه‌های صفویه

نوشتار و شعائر روی سکه‌های هر دوره تاریخی هویت و شناسنامه آن دوره تلقی می‌شود. نقوش و نوشتار روی سکه‌ها برای اعتباربخشی و تأیید اصالت ضربخانه از ابتدا مورد توجه حاکمان بوده‌است. به‌همین دلیل، مسکوکات، محلی برای انعکاس افکار، عقاید و آمال حکام و فرمانروایان در سطوح مختلف جامعه شد. از این‌رو، نقوش و نوشتار سکه‌ها تابلوی بینش و نگرش هیأت حاکمه بود. انتخاب نقش و نوشتار با رعایت جوانب مختلف اعتقادی، اجتماعی و سیاسی جامعه صورت می‌گرفت. صفویان از نخستین حکومت‌های ایران دوره اسلامی هستند که در ضرب مسکوکات خود ضمن اقتباس از برخی نقوش و نوشتار ضربخانه‌های پیشین، به ضرب سکه‌هایی با ویژگی خاص خود پرداختند. آنها بلافاصله پس از قدرت‌گیری، دیدگاه سیاسی و اعتقادی خود را در جامعه ایرانی و به‌ویژه در شعائر و نقوش روی سکه‌ها نشان دادند. با تشکیل دولت یکپارچه و اعلام تشیع به‌عنوان مذهب رسمی، تمامی ارکان حاکمیت تحت تأثیر این دو رویداد مهم قرار گرفت. ضربخانه‌ها نیز از این نظر مستثنی نبود. نقوش و تصاویر روی سکه‌ها نیز از شرایط جدید تأثیر پذیرفته بود. ضربخانه‌های صفوی میراث‌دار سنت‌های پیش از خود بودند و برخی از نقوش و شعائر گذشته را به‌عاریت گرفتند، با این حال بیشتر ضربخانه‌ها به نوآوری در شعائر و نقوش سکه‌ها پرداختند که آن زمان سابقه نداشت. نقش ایدئولوژی و تفکر حاکم بر جامعه بر روی سکه‌ها نمایان شد. شاه اسماعیل اندکی پس از اعلام تأسیس حکومت صفوی در سال ۹۰۷، صرفاً

به خاطر رفع ضرورت، از سکه‌های قدیمی استفاده کرد و تنها یک‌سال بعد (Poole, 3) به ضرب سکه‌هایی پرداخت که ویژگی کاملاً شیعی داشتند. از آن پس، دیگر سکه با نوشتار و مضامین ویژه حکومت‌های سنی مذهب ضرب نشد. با این‌که از ابتدای تشکیل دولت صفوی، شور انقلابی قوی بود و بر دشمنی و لعن سنی‌مذهبان تأکید می‌شد (سیوری، ۲۷)، اما این موضوع بر روی سکه‌ها انعکاس نیافته است. با وجود ویژگی‌های بسیار احترام‌آمیز نسبت به پیشوایان شیعی در سکه‌های شاهان صفوی، در این مسکوکات برخلاف متون تاریخی، هیچ‌گونه شعائر و نقوشی در تضاد با دولت عثمانی و یا مذهب تسنن ضرب نشده‌است. زیرا سکه رسمی‌ترین شعار و پیام هر دولت است و مسائل سیاسی و اعتقادی به‌نحو بارزی در آنها رعایت می‌شده‌است. بنابراین، برخلاف بسیاری دیگر از سلسله‌های ایرانی که تا مدت‌ها با تغییرات اندک و الگوبرداری از سکه‌های دولت‌های پیشین استفاده می‌کردند، صفویان استقلال و ایده خود را به نمایش گذاشتند. با این وجود، به برخی از مهمترین شعائر مذهبی ضرب‌شده بر روی سکه‌های دوره صفوی که در دوره‌های پیشین وجود نداشته، به‌منظور مقایسه با سکه‌های دوره افشاریه اشاره می‌شود.

### الف. شاهان صفویه

- السلطان العادل الكامل الهادی الوالی (سرفراز و آورزمانی، ۲۴۴؛ رابینو، ۳۸؛ اسماعیلی، ۳۹).
- ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی (ترابی، ۱۷۴؛ اسماعیلی، ۶۰؛ قائینی، ۱۱۱).
- الحسینی / الموسوی / الصفوی (رابینو، ۵۳؛ قائینی، ۱۱۶).
- محمد رسول الله انا القاهر محل اعدائی سلطان صفوی (اسماعیلی، ۳۹).
- غلام امام مهدی علیه السلام (ترابی، ۱۸۱؛ فرح‌بخش، ۱۶-۲۰).
- ز مشرق تا به مغرب گر امام است / علی و آل او ما را تمام است (ترابی، ۱۷۷؛ اسماعیلی، ۴۳).
- نبی الله (شریعت‌زاده، ۲۶۵).
- بنده شاه ولایت (ترابی، ۱۸۲؛ سرفراز و آورزمانی، ۲۴۶؛ اسماعیلی، ۹۵-۱۰۰).



- کمترین کلب امیرالمومنین سلطان حسین (سرفراز و آورزمانی، ۲۴۶).
- کلب درگاه (ثواقب و همکاران، ۸۱، ۸۲).
- ظل الله (همان، ۸۵).
- نصر من الله و فتح قریب (ترابی، ۱۷۰).

### ب. شاهزادگان پس از سقوط صفویه

- سکه زد طهماسب ثانی بر زر کامل عیار/ لا فتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار (رایینو، ۱۴۱).
- زد ز توفیق حق به چهره زر / سکه سلطان حسین دین پرور (قائینی، ۱۴۱).
- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله. در حاشیه نام دوازده امام/ سکه بر زر زد بتوفیق الهی در جهان/ ظل حق عباس ثالث ثانی صاحبقران (Poole, 69؛ اسماعیلی، ۱۲۱-۱۲۲).
- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله / بنده شاه ولایت سام بن سلطان حسین (Poole, 85).
- رو: بگیتی سکه صاحبقرانی / زد از توفیق حق طهماسب ثانی. پشت: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (ترابی، ۲۲۳).
- رو: سکه بر زر زد بتوفیق الهی در جهان/ ظل حق عباس ثالث ثانی صاحبقران. پشت: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (همان، ۲۲۴). نادر نیز در سال ۱۱۴۸ از این طرح استفاده کرد.
- رو: برفروزد زر بگیتی چون طلوع مشرقین / وارث ملک سلیمان سام بن سلطان حسین. پشت: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (همان، ۲۲۷).
- سکه زد بر زر بگیتی چون طلوع نیرین / وارث ملک سلیمان سام بن سلطان حسین (قائینی، ۱۴۱).
- بنده شاه ولایت سام بن سلطان حسین - لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (Zenoru - oriental coins database, 27942)
- رو: بنده شاه ولایت اسمعیل [ثانی]. پشت: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (اسماعیلی، ۱۲۳-۱۲۵).

- بنده شاه ولایت اسمعیل - لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (ترابی، ۲۲).
- سکه زتوفیق شهی لافتا/ زد صفی آن خسرو کشورگشا (طهرانی، ۱۶۶).
- زبعد سکه طهماسب ثانی / صفی زد سکه صاحبقرانی (همان).
- رو: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله. اسامی دوازده امام در حاشیه. پشت: زد از لطف حق سکه کامرانی / شه عدل گستر سلیمان ثانی (مرعشی صفوی، ۱۱۶؛ سلطان هاشم میرزا، ۱۱۲).
- سکه زد مانند قرص آفتاب / سیداحمدخان خسرو مالکرقاب (طهرانی، ۱۸۸).

### شعائر روی سکه‌های دوره افشاریه

هدف دولتی نادر در ابتدا، احیای دوباره دولت صفوی و اخراج مهاجمان افغان از ایران بود. بنابراین تشکیل دولت افشاری دفاع از مشروعیت و احیاء حاکمیت صفوی بود. از این رو ریشه‌ها و سنت‌های حکومت صفویه را نمی‌توان در دولت نادری نادیده گرفت. در این دوره وضع سیاسی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی تحت تأثیر تغییر حاکمیت صفوی به افشاریه قرار گرفت. ضرابخانه‌ها نیز از دو جنبه شعائر و نقوش روی سکه‌ها از این دگرگونی متأثر از شدند.

نادر پیش از تاج‌گذاری در دشت مغان، و تأسیس حکومت افشاریه نیز به سبب حضور در ساختار سیاسی بازمانده از صفویه و به‌ویژه دوره نایب‌السلطنگی، بر روی مسکوکات و ضرابخانه‌ها تأثیر گذاشته بود. در آن ایام اندکی از رویکرد کاملاً شیعی، جانبدارانه و صرفاً مذهبی صفویان در مسکوکات کاسته شده و به‌نوعی شعائر بی‌طرفانه از نظر حمایت از تشیع و تسنن، بر روی مسکوکات ظاهر شد. این رویکرد از گرایش ملی‌گرایانه در دفاع از کیان ایران، اقتدار شاهانه و کشورستانی نادر برآمده بود. این مسئله در دوره نادری در سه جریان قابل پی‌گیری است. نخست جریان تداوم سنت گذشته و به‌ویژه سنت دوره صفوی است که توسط نادر و جانشینان او و هم توسط شاهزادگان صفوی به شکل و اسلوب ضرابخانه‌های صفوی ادامه پیدا کرد. این جریان سال‌ها پس از سقوط صفویان در سکه‌های شاهرخ افشاری تحت عناوینی چون «کلب آستان رضا» مشاهده می‌شود. البته این موضوع در نقوش به‌کار گرفته دوره نادری و

اقتباس و الهام از هنر صفوی نیز قابل رؤیت است. جریان دوم، نوآوری ضرابخانه‌های دوره نادری و برخی نوشتار و نقوش جدید بر روی سکه‌های این دوره است که به دو مرحله قابل تفکیک است. براساس مسکوکات موجود، صرفنظر از پذیرش برخی الگوها و قالب‌های دوره صفوی در دوره نادری، رویکرد مذهبی مسکوکات به صورت محسوسی کاهش یافت. هرچند در دوره جانشینان نادر این رویکرد دچار فراز و نشیب شد، اما به صورت مشخص بر روی سکه‌های نادر شاید نخستین بار لفظ «السلطان نادر» بدون القاب و ادعای تبار شاهانه دیده می‌شود و به طور مشخص خود را «سلطان نادر» و با عباراتی چون «نادر ایران زمین»، «خسرو گیتی ستان»، «ناجی ایران»، «الخير فی مآوقع» و نظایر اینها بر روی مسکوکات نمایان می‌شود. بخش دیگر را باید در مسکوکات ضرب شده نادر پس از فتح هندوستان بررسی کرد. او پس از فتح هند، خویش را «شاه شاهان» و «سلطان سلاطین» نامید. این رویکردی واقع‌گرایانه است چرا که پیش از فتح هندوستان از این القاب استفاده نکرده و در تأیید این فتوحات بر روی سکه‌های ضرب شده در بنارس هندوستان، خود را پادشاه غازی نامید و لشکرکشی خود را به هندوستان مشروعیت بخشید. سیاست و رویکرد نادر در این زمینه موفق بود و شهر شاه‌جهان‌آباد را به عنوان دارالخلافه بر روی مسکوکات لقب داد. موفقیت و تأثیرات سیاست نادر در هندوستان را می‌توان پس از عزیمت او به ایران در ضرابخانه‌های هندوستان در مولتان، کشمیر، شاه‌جهان‌آباد، تته، احمدآباد، سند (رابینو، ۱۴)، لاهور (Poole, 73)، سرهند، مرشدآباد، بنارس، پشاور، بهسکر (Poole, 84)، دیره‌جات و پشاور مشاهده کرد که تا سال ۱۱۶۰ به نام سلطان ایران سکه ضرب می‌کردند.

نادر در ساختار دولت شاه طهماسب دوم و شاه عباس سوم تأثیرگذار بود، اما مبنای بررسی تغییر و تحولات دوره نادر در این مقاله از زمان تاج‌گذاری او به عنوان شاه در سال ۱۱۴۸ است. البته در بررسی تحولات مسکوکات نادری، ضروری است تا سکه‌های شاه طهماسب دوم (حک. ۱۱۳۵-۱۱۳۷)، شاه عباس سوم (حک. ۱۱۴۴-۱۱۴۸)، سام (حک. ۱۱۶۱-۱۱۶۲) و ابراهیم (حک. ۱۱۶۱-۱۱۶۲) به عنوان بازماندگان دولت صفوی مورد توجه قرار گیرد. پس از سقوط اصفهان در سال ۱۱۳۵ توسط افغان‌ها، ضرابخانه‌های واقع در گستره جغرافیایی تحت حاکمیت شاه طهماسب دوم



صفوی و شاه‌عباس سوم کماکان بر شیوه و اسلوب دوره صفوی سکه ضرب می‌کردند. نقوش و شعائر مسکوکات ضرب شده در این دوره هیچ اشاره‌ای به تغییر حاکمیت صفوی و یا نوآوری خاصی ندارد و غالباً در آنها از شعائر دوره شاه سلطان حسین صفوی استفاده شده است. با پیدایش دولت افشاریه، سبک و نوشتار مسکوکات ضربخانه‌ها دچار تغییر و تحول شد. با این وجود، هم‌زمان با حکومت افشاریه و زندیه بازماندگان حکومت صفوی به ضرب مسکوکات بر شیوه و اسلوب ضربخانه‌های دوره صفوی ادامه دادند. از بارزترین شعائر آنها ذکر شعار «بنده شاه ولایت» است که به‌رغم گذشت سال‌ها از سقوط دولت صفویه کماکان مورد استفاده قرار گرفت.<sup>۱</sup> مقطع زمانی کوتاه‌مدت محمود افغان (حک. ۱۱۳۵-۱۱۳۷) و اشرف (حک. ۱۱۳۷-۱۱۴۲) به‌مثابه یک گسست و وقفه در تداوم حاکمیت ایرانی را نباید از نظر دور داشت. با حضور مهاجمان افغان در ایران شعائر مذهبی شیعی از سکه‌ها حذف و نام خلفای راشدین بر روی مسکوکات نمایان شد. البته به‌سبب عدم استقبال جامعه شیعی مذهب، از واژه‌های جدید چون «چاریار»<sup>۲</sup> استفاده کردند.

شعائر مذهبی روی سکه‌های دوره نادری حاکی از انگیزه سیاسی-مذهبی نادر و تلاش او برای استیلا بر کل جهان اسلام است (اکسورثی، ۲۲۹). به‌تعبیر هنوی، نادر در مقاصد مذهبی خود انگیزه پیچیده‌ای را دنبال می‌کرد و می‌خواست که ذهن مردم را به خود مشغول دارد تا در همان زمان با ایجاد مذهبی نوین مانند پادشاهان گذشته به شهرت خویش بیفزاید. او مایل بود براساس مذهبی نوین سلسله‌ای تازه تأسیس کند. نادر قصد داشت موقعیت خود و اخلاف خویش را مستحکم کند (هنوی، ۲۶۳-۲۶۴). بنابراین، هدف او در اتخاذ شعائر و نوشتار روی سکه‌ها متفاوت از صفویان بود که

۱. این شعار بر روی سکه‌های ملک‌محمود سیستانی که در خراسان به زر ضرب کرد نیز آمده است. زیرا ملک‌محمود پس از تسخیر بخش وسیعی از خراسان خطبه و سکه به القاب خویش مزین ساخته بود: سکه اول او: بنده شاه ولایت؛ سکه دوم: سکه صاحبقرانی زد به توفیق الله / کلب درگاه امیرالمؤمنین محمودشاه؛ سکه سوم او چنین ضرب شده است: سکه زد در مشرق ایران چو قرص آفتاب / شاه محمود جهانگیری سیاوش انتساب (طهرانی، ۲۳، ۱۸۶).

۲. اشرف پس از محمودافغان، این شعار را بر سکه‌ای از زر برای خود رواج داد: زالطاف شاه اشرف حق‌شکار / به زر نقش شد سکه چاریار. سجع نگین او نیز چنین بود: شهی کز لطف ایزد بر رواج دین مشرف شد / چو شاهان جهان القاب او نواب اشرف شد (طهرانی، ۱۶۵).

داعیه رهبری تشیع داشتند و خود را در برابر دولت سنی مذهب عثمانی قرار می‌دادند. نادر بر روی سکه به تبلیغ، ترویج و حمایت مذهب خاصی (از تشیع یا تسنن) نپرداخت و این شاید مؤید نگاه کلان نادر برای اخذ رضایت‌مندی اقلیت‌های زیر فرمان او و تسلط و اطاعت‌پذیری سربازانش بود که از اقوام و مذاهب گوناگون بودند. برای بررسی تأثیرگذاری شعائر پیشین و جدید، باید واژه‌ها و نقوش روی سکه‌ها را استخراج و سپس به تحلیل و مقایسه آنها با سکه‌های صفوی پرداخت.

### شعائر سکه‌های نادر

- سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان، نادر ایران‌زمین و خسرو گیتی‌ستان؛ ضرب نخجوان به تاریخ ۱۱۴۹ (ترابی، ۲۴۷)، ضرب اصفهان به تاریخ ۱۱۴۹، پشت سکه: تاریخ جلوس میمنت مانوس الخیر فیما وقع (افتخاری، ۷۳).
- هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران؛ ضرب دارالسلطنه تبریز به تاریخ ۱۱۵۲ (ترابی، ۲۵۷)، ضرب احمدآباد به تاریخ ۱۱۵۲ (Ashmolean: the Heberden Coin Room, 18342) ضرب ملتان به تاریخ ۱۱۵۲ (مشیری، ۲۵۰)، ضرب لاهور به تاریخ ۱۱۵۲ (همان، ۲۴۶)، ضرب گنجه به تاریخ ۱۱۵۴، ۱۱۵۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸ (همان، ۲۴۴، ۲۴۶)، ضرب کابل به تاریخ ۱۱۵۴، ۱۱۵۷، ۱۱۵۹ (همان، ۲۴۲، ۲۴۴)، ضرب قندهار به تاریخ ۱۱۵۰، ۱۱۵۸ (همان، ۲۴۰، ۲۴۲).
- نگین دولت دین رفته بود چون از جا / به نام نادر ایران قرار داد خدا (سرفراز و آورزمانی، ۲۶).
- رو: السلطان نادر. پشت: خلدالله ملکه، ضرب مشهد به تاریخ ۱۱۵۱ (گنجینه قلعه فلک‌الافلاک، ش ۱۹۷۱)، ضرب بخارا به تاریخ ۱۱۵۳ (مشیری، ۲۳۰)، ضرب پیشاور به تاریخ ۱۱۶۰ (همان، ۲۳۲)، ضرب نادرآباد به تاریخ ۱۱۵۱ (همان، ۲۵۱، ۲۵۲).
- رو: السلطان نادر- خلدالله ملکه، ضرب دارالسلطنه لاهور به تاریخ ۱۱۵۱ (Zenoru - oriental coins database, 235769)
- رو: سکه مبارک پادشاه غازی نادرشاه، پشت: سنه احد جلوس والا، ضرب محمدآباد بنارس (افتخاری، ۹۴)، ضرب پیشاور به تاریخ ۱۱۵۱ (مشیری، ۲۳۲).

- رو: سکه مبارک صاحبقران پادشاه نادرشاه، پشت: خلدالله ملکه و سلطانه سنه احد، ضرب دارالامن سرهند به تاریخ ۱۱۵۲ (افتخاری، ۹۵).
- رو: داده زیب تازه رو بر مهر و ماه/ سکه نادر شه گیتی پناه، پشت: سنه احد جلوس میمنت مانوس، ضرب مرشدآباد به تاریخ ۱۱۵۲ (همان، ۹۶؛ مشیری، ۲۴۸).
- شاه شاهان نادر صاحبقران/ هست سلطان بر سلاطین جهان - خلدالله ملکه - ضرب دارالخلافه شاهجهان آباد به تاریخ ۱۱۵۲ (ترابی، ۲۵۶)، ضرب احمدآباد هندوستان به تاریخ ۱۱۵۲ (مشیری، ۲۲۹)، ضرب بهسکر هندوستان به تاریخ ۱۱۵۳، ضرب پیشاور به تاریخ ۱۱۵۵، ۱۱۵۷ (همان، ۲۳۰).
- السلطان الاعظم نادر شاه، ضرب کشمیر.

#### شعائر سکه‌های عادل‌شاه

- گشت رایج بحکم لم یزلی / سکه سلطنت بنام علی، به تاریخ ۱۱۶۱ (مرعشی صفوی، ۸۵؛ گنجینه قلعه فلک‌الافلاک، ش ۱۶۰۸)، ضرب اصفهان به تاریخ ۱۱۶۰، پشت سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / علی ولی الله ( Ashmolean: the Heberden Coin ) (Room).
- رو: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله، پشت: ز بعد نادر دوران عدالت سکه بر زر شد، به نام شاه دین سلطان علی عالم منور شد، ضرب مازندران به تاریخ ۱۱۶۱ (سرفراز و آورزمانی، ۲۶۴).
- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله. پشت: یا علی بن موسی الرضا، ضرب اصفهان، به تاریخ ۱۱۶۱ (افتخاری، ۱۰۳).
- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله، ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا/ رواج یافت به زر سکه امام رضا، حاشیه سکه ۱۲ امام، ضرب تبریز به تاریخ ۱۱۶۱ (ترابی، ۲۶۲).
- یا خیرالرازقین، به تاریخ ۱۱۶۰ (علاءالدینی، ۸۱).

#### شعائر سکه‌های ابراهیم‌شاه

- سکه صاحبقرانی زد بتوفیق الله / همچو خورشید جهان افروز ابراهیم شاه

- (Poole, 183)، ضرب تبریز به تاریخ ۱۱۶۱-۱۱۶۲ (افتخاری، ۱۱۰).
- رو: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله، حاشیه دوازده اما، پشت: ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا/ رواج یافت بزر سکه امام رضا (Poole, 184)؛ سرفراز و آورزمانی، (۲۶۴).
- بنشست چو آفتاب نقش زر و سیم / تا یافت شرف ز سکه ابراهیم، ضرب تبریز به تاریخ ۱۱۶۲ (همان، ۲۶۴؛ افتخاری، ۱۱۰).
- السلطان ابراهیم - خلدالله ملکه - ضرب استرآباد به تاریخ ۱۱۶۲ (ترابی، ۲۶۴)، ضرب گنجه (افتخاری، ۱۱۱).
- یا صاحب الزمان ادرکنی، به تاریخ ۱۱۶۱ (رابینو، ۲۹).
- یا علی بن موسی الرضا/ ضرب اصفهان/ لا اله الا الله/ محمد رسول الله/ علی ولی الله، به تاریخ ۱۱۶۱ (Ashmolean: the Heberden Coin Room).

### شعائر سکه‌های شاهرخ

- امر شد از شاه شاهان نادر صاحبقران/ سکه یابد در هرات از شاهرخ نام و نشان، به تاریخ ۱۱۶۱ (حدیث نادرشاهی، ۳۷؛ شریعت‌زاده، ۲۷۲؛ سرفراز و آورزمانی، ۲۶۴).
- السلطان شاهرخ - خلدالله ملکه، ضرب مشهد به تاریخ ۱۱۶۷ (ترابی، ۲۶۵).
- دوباره دولت ایران گرفت از سر جوانی را / بنام شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را، ضرب مشهد به تاریخ ۱۱۶۳ (افتخاری، ۱۱۸).
- به زر تا شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را / دوباره دولت ایران گرفت از سر جوانی را (سرفراز و آورزمانی، ۲۶۴).
- سکه زد در جهان بحکم خدا / شاهرخ کلب آستان رضا، ضرب مشهد به تاریخ ۱۱۶۱ (همان، ۲۶۴؛ افتخاری، ۱۱۳).
- آنکه باشد کلب سلطان خراسان شاهرخ / روز و شب بر درگهش ساینند مهر و ماه رخ (رابینو، ۲۴).
- یافت از الطاف احمد پادشاه / شاهرخ بر تخت شاهی جایگاه (سرفراز و آورزمانی، ۲۶۴).

- سکه زد از سعی نادر ثانی صاحبقران / کلب سلطان خراسان شاهرخ، ضرب شاه جهان به تاریخ ۱۱۶۵ (افتخاری، ۱۱۹).

- یا علی بن موسی الرضا (رابینو، ۲۹).

### شعائر سکه‌های نادر میرزا

- السلطان نادر، ادام‌الله دولته، ضرب مشهد ۱۲۱۶ (افتخاری، ۱۲۱؛ سرفراز و آورزمانی، ۲۶۴).

- السلطان نادر، ضرب مشهد مقدس مُعلی (Zenoru – oriental coins database, 194378).

### همانندی‌ها و تفاوت‌های مسکوکات صفویه و افشاریه

از شعائر و نوشته‌های روی سکه‌های صفوی چنین استنباط می‌شود که سکه‌های این دوره بر مذهب تشیع و موضوع ولایت تأکید دارد. در این دوره دیگر از شعائر دو وجهی، به سبک اهل تسنن و تشیع خبری نیست و همه سکه‌های ضربخانه‌های ایران، رویکردی شیعی دارند. این روند در طول دوره حاکمیت صفویان تداوم داشته است. صفویان با اعلام مذهب تشیع مانع ضرب مسکوکات غیرشیعی شدند و ضربخانه‌ها به‌طور منسجم پیام و شعائر شیعی را در اقصی نقاط قلمرو صفویه، در برنامه خویش قرار دادند. این مسئله درباره دوره نادری اندکی متفاوت است. نادر اگرچه میراث‌دار صفویان شیعی مذهب بود، اما به‌یک‌باره درصدد حذف شعائر شیعی اقدام نکرد. کم‌رنگ کردن جریان شیعی و توجه به اهل سنت به آن اندازه که در متون تاریخی مطرح است بر روی مسکوکات دوره افشاری تأیید نمی‌شود. از سویی منشأ برنامه سیاست مذهبی دولت نادری را نباید در داخل کشور جستجو کرد. احتمالاً نادر برای جلب توجه قدرت‌های خارجی و گرفتن تأیید از مذهب تشیع به‌عنوان رکن پنجم مذاهب اسلام، چنین سیاستی را اتخاذ کرده بود.

نادر پیش از شهرت و زمانی که «ندرقلی» یا «نادرقلی» نام داشت، پس از به‌قتل رساندن فتحعلی‌خان قاجار و دریافت لقب طهماسب‌قلی‌خان و منصب قورچی‌باشی‌گری از شاه‌طهماسب دوم، در سال ۱۱۴۰، این بیت را سجع سکه خویش

قرار داد: «شاید به فلک ساید از اقبال رکابم / طهماسب‌قلی‌خان شده از شاه خطابم» (حدیث نادرشاهی، ۲۱). او در سال ۱۱۴۲ با یکی از زنان صفوی ازدواج کرد و به عنایت جیقه که مختص سلاطین ایران بود سرفراز شد و این بیت را سجع سکه خویش قرار داد: «نادر در تاج بخشیدن زلف کردگار / لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار» (همان، ۲۲-۲۳). همچنین در همین سال پس از دریافت عهدنامه والی‌گری جمیع ممالک خراسان از شاه طهماسب، دستور داد در این ولایات «سکه به نام سلطان اقلیم ولایت و ارتضاء علی بن موسی‌الرضا» ضرب کردند (استرآبادی، ۱۱۸). با خلع طهماسب دوم از سوی نادر، همان زمان سکه شاهی و خطبه جهان‌پناهی به اسم عباس‌میرزا فرزند شاه‌طهماسب، که در آن ایام دوماهه بود، ضرب شد (تهرانی، ۳۹) و نادر متکفل امور سلطنت شد (حدیث نادرشاهی، ۲۴). در سال ۱۱۴۵ به دستور نادر سکه زر به نام شاه‌طهماسب، در خراسان جمع‌آوری و سکه زر به نام شاه خراسان حضرت علی‌بن‌موسی‌الرضا<sup>(ع)</sup> با این شعار «در خراسان سکه بر زر شد به توفیق خدا / نصرت و امداد شاه دین علی موسی‌الرضا» ضرب شد. نادر سجع مهر خود را نیز که لفظ تاج‌بخشی داشت، چنین تغییر داد: «نادر عصرم زلف حق غلام هشت و چار / لا فتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار» (همان، ۲۵).

پس از مراسم تاج‌گذاری در دشت مغان، تاریخ جلوس نادر، ۱۱۴۸ به نظم «الخیر فی ماوقع» بر روی سکه ضرب شد و در روی دیگر آن چنین آمده است: «سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان / نادر ایران‌زمین و خسرو گیتی‌ستان» (مرروی، ۴۵۷/۲؛ حدیث نادرشاهی، ۲۸؛ هنوی، ۱۶۰). مصرع دوم بیت مذکور به صورت: «شاه دین نادرقلی اسکندر صاحبقران» (قدوسی، ۳۰۹؛ توحیدی، ۶۵۷) یا «خسرو عادل شه نادرقلی گیتی‌ستان» نیز آمده است (توحیدی، ۶۵۷). برخی نوشته‌اند که نادر دستور داد بر سکه‌های او این بیت را بنویسند: «هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران» (هنوی، ۱۶۰؛ آصف، ۲۰۵). نادر پس از تاج‌گذاری دو مهر، یکی بزرگ و دیگری کوچک داشت. بر مهر بزرگ «نگین دولت دین رفته بود چون از جا / به نام نادر ایران قرار داد خدا» و بر مهر کوچک نیز «مظهر لطف الهی نادر است»، حک شده بود (حدیث نادرشاهی، ۲۸؛ هنوی، ۱۶۰).

نادر در برخی مسکوکات، خود را «پادشاه غازی»<sup>۱</sup> (مشیری، ۲۳۲) می‌نامید و در برخی سکه‌ها نیز از نمادهای شیعی چون «علی ولی الله» یا «نصرت و امداد شاه دین علی بن موسی‌الرضا» استفاده می‌کرد. نادر اعتقادی به دعا نداشت و بیشتر تأکید بر دفاع از سرزمین داشت (اکسورثی، ۲۳۲). از این‌رو نوشتار روی سکه‌های ضرب شده رویکردی مذهبی ندارد و بیشتر تقویت‌کننده ملیت ایرانی است. برای نخستین بار، نام ایران و ایران‌زمین بر روی سکه‌های نادر نمایان می‌شود. در حالی که در دوره جانشینان نادر با الهام از قالب‌های مسکوکات دوره صفوی، در برخی موارد عیناً همان شعائر مجدداً استفاده شد. واژه «کلب آستان» که در اغلب سکه‌های صفوی وجود داشت در دوره شاهرخ افشاری نیز مورد استفاده قرار گرفت (نک. موسوی دالینی، «سیر تحول مضامین و شعائر مذهبی بر سکه‌های دوره افشاریه (۱۲۱۰-۱۱۴۸)»، ۱۵۹-۱۶۲).

پس از اشغال ایران توسط افغان‌ها، اوضاع کشور نابسامان شد. همسایگان به فکر دست‌ندازی به خاک ایران بودند. از این‌رو ظهور نادر به‌عنوان ناجی ایران، در بسیاری از مسکوکات دوره نادری منعکس شده‌است. در رستم/التواریخ از نادر با عنوان «رستم ایران‌پناه» و «ظل ظل‌الله» یاد شده‌است (آصف، ۲۰۰). دولت واژه پر تکرار در مسکوکات دوره افشار «نگین دولت دین رفته بود چون از جا» (سرفراز و آورزمانی، ۲۶۳)، ریشه در حکومت‌های گذشته ایرانی به‌ویژه دوره امیر یوسف قراقویونلو (ترابی، ۱۴۸) و شیخ اویس جلایر (همان، ۱۱۹) دارد. نادر پس از تثبیت مرزهای ایران در غرب و شرق و تاج‌گذاری در دشت‌مغان، خود را «گیتی‌ستان» (ترابی، ۲۴۷) و پس از غلبه بر محمدشاه گورکانی در ۱۱۵۱ خود را «شاه شاهان» نامید. هرچند لفظ سلطان در دوره‌های پیشین بر روی سکه‌های ایرانی آمده‌است؛ اما لفظ «خسرو» برای نخستین بار بر روی سکه‌های نادری مشاهده می‌شود. در دوره کوتاه حکومت نادر از واژه‌های متعارف دوره صفوی و دوره ظهیرالدین محمد بابر نظیر «خلدالله ملکه» (تصویر ش ۱)، «صاحبقران» (تصویر ش ۲) و «علی ولی‌الله» استفاده شده‌است (Whitehead, 125). و برخی واژه‌ها نظیر «شاه شاهان»، «خسرو گیتی‌ستان»، «نادر ایران‌زمین»، «سلطان بر سلاطین جهان»، «الخیر فی مآوقع» و «السلطان نادر» خاص دوره نادر هستند. این

۱. سکه مبارک پادشاه غازی نادرشاه، ضرب پیشاور به تاریخ ۱۱۵۱، محل نگهداری موزه مشهد.

عناوین مکرر در منابع تاریخی این دوره نیز دیده می‌شوند. مورخ و منشی نادر در شرح جلوس او نوشته است: «رئوس منابر و وجوه دنانیر به نام نامی و القاب گرامی آن خسرو دادگر زیب و زیور یافت... میرزا قوام‌الدین محمد قزوینی<sup>۱</sup> «الخیر فی ماقوع» را تاریخ جلوس یافته و بعضی از نکته‌سنجان قزوین «لا خیر فی ماقوع» خواندند.<sup>۲</sup> تاریخ قوامی را سکه دارالضرب کرده، بر روی دیگر آن «السلطان نادر» نقش کردند (استرآبادی، ۲۷۲). در زمان حضور نادر در هندوستان، سکه و خطبه در جمیع ممالک هندوستان تا نواحی دکن به نام نادر برقرار گردانیدند و سکه‌ای که بر روی روپیه زده بودند بدین نحو بود: «هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران». پس از آن دستور داده شد در فرامین، نادر را به لفظ «شاه شاهان» و «شاهنشاه» بنویسند (مروی، ۲ / ۷۴۷؛ حدیث نادرشاهی، ۳۴). نادر پس از بازگشت از هندوستان و ورود به هرات، حکومت این ایالت را به شاهرخ میرزا داد و دستور داد که سکه زر به نام شاهرخ با این شعار ضرب شود: «امر شد از شاه شاهان نادر صاحبقران / سکه یابد در هرات از شاهرخ نام و نشان» (حدیث نادرشاهی، ۳۷). همچنین القاب و عناوین استفاده شده روی سکه‌ها مانند «سلطان السلاطین»، «صاحبقران» (آصف، ۱۸۰، ۲۰۵؛ مروی، ۲ / ۴۴۷ و غالب صفحات بعدی)، «گیتی‌ستان» (مروی، ۲ / ۷۴۸، ۷۵۲)، «خسرو» (همان، ۷۵۰؛ استرآبادی، ۲۷۲، ۲۷۴)، «خسرو گیتی‌ستان» (مروی، ۲ / ۴۵۷) و «نادر ایران‌زمین» (همان، ۴۵۷) در منابع تاریخی عصر افشاریه به کار برده شده‌است.

استفاده از این مفاهیم واقع‌گرایانه به نظر می‌رسد، چراکه نادر به دنبال نسب‌سازی و انتساب خود به تبار شاهان گذشته ایران نبود و صرفاً قائم بر توانایی شخصی خود بوده و خویش را «السلطان نادر» نامیده است. واژه سلطنت گرچه در اواخر دوره صفوی و به‌ویژه دوره پس از سقوط دولت صفوی وجود داشت، اما به شکل چشم‌گیری در مسکوکات نادر و جانشینان او مورد استفاده قرار گرفت

۱. به نوشته مروی (۲/۴۵۷)، در تاریخ نادرشاهی آمده‌است: یک روی سکه به عبارت «الخیر فی ماقوع» و روی دوم نقش تعیین مقام و سن هجری داشت (تهرانی، ۴۵).  
 ۲. در آن مجلس نکته‌دانی را گفته بود: «ببرید از مال و از جان طمع / بتاریخ لآخر فی ماقوع» به دستور نادر با طناب خفه کردند. شاعری دیگری که گفته بود: «بریدند شاهان زشاهی طمع / بتاریخ الخیر فی ماقوع»، نادر او را خلعت و انعام داد (آصف، ۲۰۳-۲۰۴).



(Gold ashrafi of Nadir Shah). استفاده از القابی چون «خسرو گیتی‌ستان» و «شاه شاهان» نیز متأثر از رویدادهایی تاریخی بود. در دوره جانشینان نادر وضع متفاوت است. علی‌قلی خان برادرزاده نادر در بیست‌وهفتم جمادی‌الثانی ۱۱۶۰، در ارض اقدس جلوس کرد و خود را علی‌شاه و عادل‌شاه نامید و سکه به‌نام خود ضرب کرد» (استرآبادی، ۴۲۷؛ مروی، ۱۱۹۸/۳؛ سلطان هاشم میرزا، ۹۰). رویکرد شعائر در دوره عادل‌شاه برخلاف نادر بیشتر جنبه مذهبی و شیعی دارد و اغلب سکه‌های او در قالب سکه‌های دوره صفوی و دارای مشخصه‌های بارز شیعی هستند (تصویر ش ۳).



تصویر ش ۳

<https://en.numista.com>



تصویر ش ۲

<https://en.numista.com>



تصویر ش ۱

<https://www.zeno.ru=91754>

ابراهیم‌شاه برادر علی‌قلی عادل‌شاه که در مخالفت با او در نهم شوال ۱۱۶۱ در خراسان بر تخت نشسته بود، «با نقد قلب سکه پادشاهی به‌نام خود زد» (استرآبادی، ۴۳۲). «السلطان ابراهیم» با الهام از شیوه ضرب سکه‌های نادر ضرب شده و در مواردی جدید با عباراتی مانند: «یا صاحب‌الزمان ادرکنی» ۱۱۶۱ (رایینو، ۲۲) مواجه می‌شویم که مسبقه سابقه نبوده است. ارتباطات فرهنگی و سیاسی ایران و گورکانیان و رواج زبان و ادبیات فارسی در شبه‌قاره هند بر روی سکه‌های هندی پیش از هجوم نادر به هند نیز وجود داشته است. ظاهراً نخستین سکه با شعر فارسی پیش از تشکیل حکومت گورکانیان (حک. ۹۳۲-۱۲۷۴) در دوره محمدکریم شاه گجرات (حک. ۸۴۲-۸۵۵) بوده است که بر روی آن این بیت حک شده بود: «تا بدارالضرب گردون قرص مهر و ماه باد/ سکه سلطان غیاث‌الدین محمدشاه باد». قسمتی از این شعر بر روی سکه‌های دوره نادر در هندوستان نیز مشاهده می‌شود (تصویر ش ۴).



تصویر ش ۴ (http://hcr.ashmus.ox.ac.uk/HCR18373)

گرچه این بیت توسط شعرای فارسی‌زبان وارد دارالضرب‌های هندوستان شده، اما پیش از گورکانیان در سکه‌های ایرانی استفاده نشده بود و در دوره نادر و شاه‌رخ متأثر از ارتباط با هندوستان، بر روی سکه‌های دوره افشاری مورد استفاده قرار گرفته‌است. نوشتار سکه‌های ایالت‌های هندوستان با حضور نادر تغییر پیدا کرد و ضرابخانه‌های این کشور به نام نادر سکه ضرب کردند. نادر تاج پادشاهی را به دست خویش بر سر محمدشاه قرار داد و محمدشاه نیز پس از قلدردانی از نادر، عهدنامه‌ای در خصوص اطاعت و انقیاد و متابعت خویش نوشت و در آن، از سرحد لاهور تا کابل را به رسم پیشکشی به نادر داد. سپس نادر در سال ۱۱۵۲ از شاه جهان‌آباد به قصد تسخیر ممالک سند راهی شد (مروی، ۲/ ۷۵۱ و ۷۵۲؛ حدیث نادرشاهی، ۳۴). این وضعیت با وجود بازگشت نادر به ایران تا سال ۱۱۶۰ یعنی ۹ سال پس از تهاجم نادر به هند ادامه داشت. بر روی تعدادی از سکه‌های دوره نادر با خط نستعلیق نوشتاری به این مضمون وجود دارد: «از خراسان سکه بر زر شد به توفیق خدا» (ترابی، ۲۶۰) که در دوره پادشاهان صفوی نیز استفاده شده بود (Gold ashrafi of Nadir Shah). همین عبارت ظاهراً پیش از استفاده شاهان صفوی، در ضرابخانه محمدشاه گورکانی بدین صورت نقر شده بود: «سکه زد در جهان بلطف اله - پادشاه زمان محمد شاه» (Whitehead, 332).

لقب «السلطان الاعظم» که بر روی سکه‌های نادر آمده است، در دوره ایلخانان و تیموریان به وفور بر روی سکه‌های ایرانی مورد استفاده قرار گرفته بود (تصویر ش ۵). با فتح هندوستان توسط نادر، ضرابخانه‌های کشمیر که برای پادشاهان پیشین و بعدی این لقب را استفاده کردند، لقب مذکور را بر روی سکه‌های دوره نادر در کشمیر به عنوان یکی از ایالت‌های هندوستان به کار بردند. عبارت «جلوس میمنت‌مأنوس» که بر روی برخی از سکه‌های نادر که در ایران و هند ضرب شده‌اند وجود دارد (تصویر ش

۶)، گرچه پیش از این توسط افغانه بر روی سکه‌ها استفاده شده بود، اما خاستگاه آن به دارالضرب‌های هندوستان برمی‌گردد. احتمالاً واژه‌هایی همانند «غازی» که بر روی سکه‌های دوره نادر استفاده شده، مشترک بین صفوی، نادر و گورکانیان است. واژه «مبارک» از واژه‌هایی است که در دارالضرب‌های ایرانی استفاده نشده و متأثر از دوره تهاجم نادر به هند است (تصویر ش ۷).

از ویژگی‌های سیاست نادر در نقر نوشتار بر روی سکه‌ها پرهیز از غلو و توجه به واقعیت‌گرایی است. پادشاهان گورکانی از القابی چون: «صاحب‌الامر و الزمان» (محمدشاه گورکانی) (Whitehead, 320)، «ابوالعدل» (Ibid, 359)، «اعزالدین» (Ibid, 368)، «عالم‌پناه» (Ibid, 359) و «سکه زد بر هفت کشور» (Ibid, 371)، استفاده می‌کردند؛ اما نادر از شعائر خاص صفویان که در گرامی‌داشت مذهب شیعه بود و از القاب شاهان گورکانی استفاده نکرد.



تصویر ش ۵، ۶ و ۷ [www.acsearch.info/afsharid](http://www.acsearch.info/afsharid)

### نقوش سکه‌های صفویه

صفویان در بسیاری از زمینه‌های هنری وارث هنر درخشان دربار تیموری بودند (نوابی و غفاری‌فرد، ۳۴۰). هنر در دوره صفوی به سبب حمایت دربار و ثبات سیاسی و اقتصادی حاکم بر جامعه مورد توجه قرار گرفت. بسیاری از هنرها نظیر نگارگری، قالی‌بافی، خوش‌نویسی، سفال‌گری، کتاب‌آرایی و فلزکاری رشد قابل توجهی

کردند. رشد این هنرها و حضور طولانی هنر در جامعه ایرانی، هنرمندان را در به کارگیری نقوش هندسی، حیوانی و گیاهی در مسکوکات تشویق کرد. برخی از این نقوش در ادوار پیش از صفویه به کار گرفته شده و برخی منحصراً در دوره صفویه استفاده شده‌اند.

### نقوش هندسی

تزیین مسکوکات در دوره‌های مختلف با نقوش هندسی، گیاهی و حیوانی انجام می‌گرفت. این تزیینات به موازات سایر هنرها و اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه استفاده می‌شدند. دایره، مربع، لوزی، بیضی، خطوط ممتد و نقطه‌چین از مهمترین نقوش هندسی روی سکه‌های صفوی است.

### نقوش گیاهی

گل شش‌پر، هشت‌پر، چهارپر، سه‌پر، گل شاه‌عباسی و سرو (خاص دوره صفوی)، از مهمترین نقوش گیاهی مورد استفاده بر روی سکه‌های این دوره است.

### نقوش حیوانی

نقش شیر، خرگوش، ماهی، فیل، طاووس، پرنده (مرغ)، شیر و خورشید، اسب، گاو، نهنگ و تصاویر انسانی در دوره صفوی و پیش از آن مورد استفاده قرار می‌گرفتند. برخی نقوش حیوانی مانند خرچنگ، موش، شتر، آهو، گوزن شاخ‌دار، بز و گوسفند مختص دوره صفوی هستند (ثواقب و همکاران، ۸۸-۱۰۶).

### نقوش سکه‌های دوره افشاریه

دوره نادری را «عصر تناقضات» می‌توان نامید (شعبانی، ۲۷۱). محدودیت دوره زمانی نادری و اشتغال وی و جانشینانش به جنگ و درگیری، طبیعتاً برای توجه به بهبود وضع اقتصادی و هنری مجال نمی‌داد. نادر می‌گفت من نیامده‌ام تا کشور را در صلح و آرامش باقی گذارم، بلکه آمده‌ام تا همه چیز را وارونه کنم (اکسورثی، ۱۹۳). همین دیدگاه او علت مهمی برای از رونق افتادن برخی هنرها و سنت‌های دوره صفوی در آن مقطع زمانی است. گرچه نادر در ابتدا، کارگزار دولت صفوی و در خدمت شاه

طهماسب دوم بود، اما اندکی بعد تصمیم گرفت تا حاکمیت صفوی تغییر دهد. در حالی که برادرش ابراهیم به دنبال حفظ دولت صفوی بود. نادر در داخل کشور برخی مراسم شیعی خاص را که بیشتر نماد دوران نخستین صفویه بود، ممنوع کرد (همان، ۲۲۶). با این همه، نقاشی‌های کاخ خورشید، تصاویر نادر در لندن و گردآوری اهل حِرَف در هند همگی نشان از توجه نادر به هنر دارد (شعبانی، ۲۵۸). اگرچه بیشتر زمان فرمانروایی نادر به سرکوب دشمنان و تثبیت مرزهای کشور و کشورگشایی سپری شد، اما مقایسه آثار برجای مانده نشان از وجود مشخصه‌های خاص دوره نادری دارد. نادر در حوزه اقتصادی برآن شد تا پول رایج را اصلاح کند. او به جای ادامه الگوی معیار سنتی ایران، ضرب سکه را بر اساس الگوی هندوستان در پیش گرفت (رودی متی و دیگران، ۱۸۵).

در نوشتار و شعائر، بسیاری از سکه‌های این دوره دارای ویژگی خاص خود بودند و برخی نیز در تداوم سنت‌های پیشین بودند. در زمینه به‌کارگیری نقوش نیز ضربخانه‌ها به‌همین شیوه، یعنی تداوم سنت‌های پیشین و نوآوری پرداختند. در ادامه ضرب سکه، ضربخانه‌ها در دوره افشاری از نقوش هندسی، گیاهی و حیوانی بر روی سکه‌ها استفاده می‌کردند. برخی نقوش رایج متأثر از شرایط سیاسی موجود جامعه، دچار تغییر و تحول شد. هجوم افغانه به ایران و تبعات حضور آنها موجب کمبود سکه در کشور شد. اگرچه دلیل ظاهری تصمیم نادر در تهاجم به هندوستان، کم‌توجهی پادشاه گورکانی در جلوگیری از ورود افغان‌ها بود، اما کمبود مسکوکات و جنبه اقتصادی و کشورگشایی نادر می‌تواند دلیل مهمتری برای این اقدام باشد.

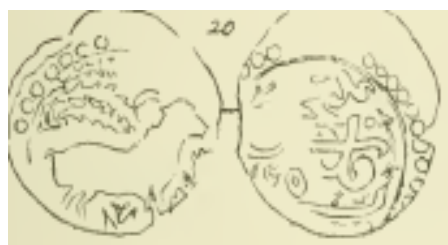
در دوره نادر تحرک و پویایی خاصی در اوضاع هنری به‌نسبت دوره طولانی‌مدت پیش از آن به‌وجود آمد. برطبق سنت ضربخانه‌ها، به‌طور معمول سکه‌های طلا را به‌صورت محدود و در زمان جلوس پادشاه جدید و یا عید نوروز ضرب می‌کردند و سکه‌های نقره و مس نیز در عید نوروز ضرب می‌شدند. سکه نقره به‌عنوان پایه پولی کشور و تحت نظارت مستقیم دولت مرکزی ضرب می‌شد. مسکوکات مسی (فلوس) توسط حاکمان محلی ضرب می‌شد. نقوش حیوانی اغلب بر روی سکه‌های مسی حک می‌شد. مسکوکات مسی کمی از دوره افشاریه به‌ویژه دوره نادری برجای مانده است.

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که در اواخر دوره صفوی، سکه‌های مسی و نقوش حیوانی به وفور بر روی سکه‌ها حک می‌شد. این شیوه پس از سقوط دولت صفوی و دوره نایب‌السلطنگی نادر نیز رایج بود. پس از سقوط افشاریه نیز همان نقوش حیوانی به تعداد زیاد در دوره زندیه قابل مشاهده است. شاید علت کمبود مسکوکات مسی (فلوس) در آن دوره نتیجه سیاست تمرکز قدرت دولت نادری بوده است (موسوی دالینی، «تحلیلی بر کنش‌های اقتصادی فرمانروایان ایرانی و پیوند آن با قدرت و امنیت»، ۱۸۹-۱۹۰). برخی از نقوش حیوانی بر روی سکه‌های دوره افشاریه عبارتند از: شیر در حال شکار غزال، به تاریخ ۱۱۴۵ (علاءالدینی، ۹۴)، شیر و خورشید، تصویر خورشید (ترابی، ۲۶۸-۲۶۹)، تصویر پرنده، تصویر شیر، تصویر گوزن، تصویر اسب و تصویر عقاب در حال شکار (Valentine, 103, 119, 133).



تصویر پرنده (۷)

تصویر شیر (۸)



تصویر گوزن (۹)



تصویر اسب (۱۰)

تصویر عقاب در حال شکار (۱۱)



## نقوش هندسی

نقوش هندسی نیز اغلب بر روی سکه‌های مسی استفاده می‌شد، از این‌رو فراوانی بیشتری داشته است. بیشتر خطوط رایج روی سکه‌های نادری به شکل دایره با خطوط ممتد و نقطه‌چین است. یکی از مشخصه‌های مهم سکه‌های افشاری، دایره در پشت سکه‌ها است که اطراف آن فاقد نوشتار و تزیین است و داخل آن معمولاً نام ضربخانه و یا اسم پادشاه ذکر شده است. البته در دوره برخی حاکمان افشاری، فلوس‌هایی به شکل مربع نیز ضرب شده است (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=164534). بر روی برخی فلوس‌های دوره نادر که براساس رویه ضربخانه‌های کشمیر ضرب شده، تزیینات هندسی وجود دارد و صرفاً به جای سلاطین کشمیر از «السلطان اعظم نادرشاه» و پشت آن از تزیینات هندسی رایج آن ایالت استفاده شده است (www.acsearch.info). البته سکه‌های دوره افشاریه در زمان شاهرخ، از کیفیت و تزیینات هندسی بهتری برخوردار شد (تصویر ۱۲ و ۱۳).



تصویر ۱۲ و ۱۳. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=119067&115405>

## تفاوت‌ها و همانندی‌های نقوش مسکوکات صفوی، افشاری و هندی

ضربخانه‌های افشاری بسیاری از ویژگی‌های هنری سکه‌های دوره صفوی از لحاظ هندسی، گیاهی و حیوانی مورد استفاده قرار دادند و در مواردی نیز تحت تأثیر سنت ضرب مسکوکات ضربخانه‌های هندوستان قرار گرفتند. سکه‌های دوره نادری از لحاظ هندسی، حیوانی و گیاهی در مقایسه با دوره صفوی از تزیینات کمتری برخوردارند. مسکوکات دوره صفوی اصولاً دارای نام ضربخانه و بیشتر ضربخانه‌ها نیز دارای علائم خاصی بودند. فضای پشت و روی سکه‌های این دوره کاملاً مورد استفاده قرار می‌گرفت. درحالی که در سکه‌های دوره افشار از عبارات کوتاه و ساده آن‌ها استفاده

می‌شد و همچنین فضای خالی نیز در پشت سکه وجود داشت. در سکه‌های صفوی، فاصله خطوط نستعلیق بر روی سکه بسیار کم است، در حالی که در بیشتر سکه‌های افشاری، فاصله حروف و کلمات زیاد است. از ویژگی سکه‌های گورکانیان استفاده از خطوط باریک با فاصله زیاد است. این مشخصه بر روی گونه‌های زیادی از سکه‌های نادر نیز وجود دارد.

در دوره نادری، قالب برخی سکه‌ها از سکه‌های صفوی اقتباس شده بود (تصاویر ش ۱۴ و ۱۵). یکی از وجوه مشترک سکه‌های صفوی، نادری و هندی را می‌توان تقسیم روی سکه به سه یا چهار قسمت افقی با کشیدن برخی حروف به خط نستعلیق روی سکه‌ها دانست (تصاویر ش ۱۶، ۱۷ و ۱۸). این سبک به همراه استفاده از خط نستعلیق، زیبایی خاصی به سکه‌ها می‌داد. از بارزترین شکل و قالب سکه‌های نادری، تحریر نام پادشاه در فضای دایره‌ای شکل در پشت سکه و خالی بودن اطراف آن است. گرچه اقتدار حکومت بازماندگان نادر نسبت به حکومت او کمتر بود، اما کیفیت تزیینات گیاهی، حیوانی و هندسی مسکوکات جانشینان نادر به مراتب بیشتر و بهتر بود.



<http://hcr.ashmus.ox.ac.uk/>

(تصویر ۱۵، شاهی، سلیمان اول صفوی)



<https://en.numista.com/catalogue/pieces61559.html>

(تصویر ۱۴، رویه، دوره عادل‌شاه)

تصاویر (۱۶، ۱۷ و ۱۸) [www.acsearch.info](http://www.acsearch.info)



پشت و روی سکه ضرب شده در ضرابخانه شاه جهان آباد هند (دوره افشاریه)





پشت و روی سکه ضرب شده در ضربخانه اصفهان (دوره افشاریه)



پشت و روی سکه ضرب شده در ضربخانه تبریز (دوره صفویه)

ضرابخانه‌های دوره صفوی دارای علامت خاص خود بودند که اغلب بر یک طرف سکه حک می‌شد. بیش از ۱۵ مورد این علائم شناسایی شده‌است (نک. ثواقب و همکاران، ۹۰-۹۱). سکه‌های دوره افشار دارای نشان و علامت خاصی مانند دوره صفوی نیستند. گرچه جمله «الخیر فیما وقع» (تصویر ش ۱۹) که به حروف ابجد مصادف با آغاز سلطنت نادرشاه است، به خط طغری، یکی از مشخصه‌های بارز روی سکه‌های نادرشاه است (مروی، ۲/ ۴۵۷؛ شمس اشراق، ۲۰). همچنین تحریر نام «السلطان نادر» بر روی مسکوکات نادر و حتی جانشینان او با انشاء متفاوت، نشان تنوع مسکوکات و فعالیت ضربخانه این دوره است. بنابراین، در عین این‌که نام «السلطان نادر» بر روی سکه‌ها در یک نگاه مشابهت زیادی را در ذهن ایجاد می‌کند، اما شیوه نگارش و تزیینات پس‌زمینه آن‌ها، به هرکدام از آنها هویت جداگانه‌ی داده است (جدول ش ۱).

تصویر ش ۱۹. الخیر فیما وقع به خط طغری  
(نادرشاه ۱۱۴۸)  
<http://hcr.ashmus.ox.ac.uk/HCR18359>



جدول شماره ۱: تصویر گرافیکی نوشتار «السلطان نادر»  
بر روی سکه‌های نادری، با وجود شباهت، متفاوت‌اند.







## نتیجه

دوره افشاریه در تاریخ ایران با وجود کوتاه بودن دوران حکومت زمامدارانش، منشاء تأثیرات مهمی در حیات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه شد. نادر از بطن تشکیلات دیوان‌سالاری صفویان و برای احیاء دوباره حکومت صفویه وارد نظام سیاسی شد و بسیاری از اصول کشورداری را در رکاب بازماندگان صفوی تحت عناوین سپهسالار و نایب‌السلطنه آموخت و به تدریج حکومت افشاری را بنیاد نهاد. دوره نادر که پیش‌تر کارگزار دولت صفوی بود، حامل برخی پیام‌ها و سنت‌های دولت پیشین بود. هجوم نادر به هندوستان دستاوردهای جدیدی برای تشکیلات سیاسی و اقتصادی دولت افشاری در پی داشت. ضرب مسکوکات دوره نادر نیز از این تحولات متأثر شده بود. در این دوره سه سبک و شیوه برای ضرب سکه وجود داشت. برخی سکه‌ها بر اسلوب و سنت سکه‌های دوره صفوی، تعدادی به شیوه خاص دوره نادری و سکه‌هایی نیز متأثر از مسکوکات هندی بودند. سیاست نادر و جانشینانش در نقر نوشتار و نقوش روی سکه متفاوت است. نادر سیاستی مشخص در دگرگونی بنیان‌های هنری، سیاسی و مذهبی دوره صفویه و القاء دیدگاه و نگرش سیاسی و مذهبی خود در جامعه داشت. در حالی که جانشینان وی رویه‌های متفاوت با نادر و به‌خصوص در راستای تداوم سیاست و سنت‌های ضرب سکه دوره صفوی در پی گرفته بودند.

در مجموع، از بارزترین مشخصه‌های مسکوکات دوره افشاری می‌توان به اینها اشاره کرد: کم‌رنگ‌شدن شعائر مذهبی روی سکه‌ها؛ ظاهرشدن برخی واژگان در تقویت ملی‌گرایی، سلطنت و ایرانیت که ممکن است در اثر تهدید حاکمیت ایرانی توسط افغان‌ها، روسیه و عثمانی باشد؛ کاهش فلوس‌های دوره افشاری؛ نفوذ برخی واژگان ضرابخانه‌های هندی بر روی سکه‌های دوره نادری؛ واقعیت‌گرایی در نوشتار روی سکه‌های دوره نادری و مشاهده سیر صعودی تحول و تقویت نقوش روی سکه از دوره نادر به جانشینانش. سیاست نادر در نقر نوشتار روی سکه‌ها موجب پیدایش مسکوکاتی شد که فاقد ویژگی‌های قومیتی و مذهبی بود، از این‌رو به‌راحتی توسط اقوام دیگر از هند تا قفقاز مبادله و خرید و فروش می‌شد.

## منابع

- آصف، محمدهاشم (رستم الحکما)، رستم/تواریخ، تصحیح و تحشیه محمد مشیری، تهران، سپهر، ۱۳۵۲.
- استرآبادی، میرزامهدی خان، جهانگشای نادری، به اهتمام عبدالله انوار، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷.
- اسماعیلی، صغری، سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده زبان و گویش، ۱۳۸۵.
- اسکورثی، مایکل، ایران عصر افشار، ترجمه امیر نیاکویی و صادق زیباکلام، تهران، روزنه، ۱۳۸۸.
- افتخاری، یوسف، سکه‌شناسی شاهان افشار، تهران، پازینه، ۱۳۹۴.
- ترابی طباطبایی، جمال، سکه‌های شاهان اسلامی ایران، ج ۲، بی جا، نشریه شماره ۵ موزه آذربایجان شرقی، ۱۳۵۰.
- توحدی (کانیمال) کلیم‌الله، نادر صاحبقران (نادر برمبنای اسناد خطی، آخرین تحقیق)، سنندج، ژیار، ۱۳۸۴.
- تهرانی «وارد»، محمدشفیع، تاریخ نادرشاهی «نادرنامه»، به اهتمام رضا شعبانی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۹.
- ثواقب، جهانبخش؛ امرایی، سیاوش و شهاب شهیدانی، «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، س ۶، ش ۱۲، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۶۳-۱۱۱.
- حدیث نادرشاهی، تصحیح و تحشیه رضا شعبانی، تهران، بعثت، ۱۳۷۶.
- رایینو، لویی، سکه‌های شاهان ایرانی: آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران، به اهتمام محمد مشیری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۳.
- سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزمانی، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران، سمت، چاپ سوم، ۱۳۸۳.



- سلطان هاشم میرزا، زبور آل داود، با تصحیحات و تعلیقات عبدالحسین نوایی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۹.
- سکه های گنجینه قلعه فلک الافلاک.
- سیوری، راجر، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز، ۱۳۷۲.
- شریعت زاده، علی اصغر، *سکه های ایران زمین*، تهران، پازینه، ۱۳۹۰.
- شعبانی، رضا، *تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه*، تهران، قومس، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
- شمس اشراق، ع، *نخستین سکه های امپراتوری اسلام*، اصفهان، دفتر خدمات فرهنگی استاک، ۱۳۶۹.
- طهرانی «وارد»، محمدشفیع، *مرآت واردات*، تصحیح و تعلیقات منصور صفت گل، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۳.
- علاءالدینی، بهرام، *سکه های مسی ایران*، تهران، یساولی، ۱۳۹۱.
- فرح بخش، هوشنگ، *سکه های ضربی، چکشی ایران (صفویه، افغان ها، افشاریه، زندیه، قاجاریه)*، برلن غربی آلمان، نوین فرح بخش، ۱۳۵۴.
- قائینی، فرزانه، *سکه های دوره صفویه*، تهران، پازینه، ۱۳۸۸.
- قدوسی، محمدحسین، *نادرنامه*، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۷.
- مرعشی صفوی، میرزا محمدخلیل، *مجمع التواریخ*، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، بی جا، طهوری و سنایی، ۱۳۶۲.
- مروی (وزیر مرو)، محمد کاظم، *عالم آرای نادری*، تصحیح محمدامین ریاحی، ج ۲ و ۳، تهران، علمی و علم، ۱۳۷۴.
- متی، رودی (و دیگران)، *تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجار*، ترجمه جواد عباسی، تهران، نامک، ۱۳۹۶.
- مشیری، محمد، «سکه های نادرشاه افشار»، *بررسی های تاریخی*، س ۶، ش ۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۵۰، ص ۲۲۵-۲۵۲.
- موسوی دالینی، جواد، «تحلیلی بر کنش های اقتصادی فرمانروایان ایرانی و پیوند آن با قدرت و امنیت»، *پژوهش های تاریخی ایران و اسلام*، ش ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۷،

ص ۱۷۷-۱۹۸.

- موسوی دالینی، جواد، «سیر تحول مضامین و شعائر مذهبی بر سکه‌های دوره افشاریه (۱۲۱۰-۱۱۴۸ق)»، *مطالعات تاریخ اسلام*، شماره ۴۰، بهار ۱۳۹۸، ص ۱۴۹-۱۷۲.
- نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه*، تهران، سمت، چاپ نهم، ۱۳۹۲.
- هنوی، جونس، *زندگی نادرشاه*، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵.
- هوسپیان، شاهین (۱۳۹۶)، «سکه‌های نادرشاه افشار، ضرب شده در خانات قفقاز»، *سکه‌های شرقی*، دوفصلنامه اختصاصی سکه شناسی، بهار و تابستان، س ۲، ش ۳.
- Poole, Reginald Stuart, LLD, *Coins of the Shahs of Persia*, London, British museum, 1887.
- Valentine, W.H., *Modern Copper Coins of the Muhamammad States*, London, 1911.
- Whitehead, R. B., *Catalogue of coins in the Punjab museum*, Lahore, Oxford, 1914.
- Ashmolean: the Heberden Coin Room: <http://hcr.ashmus.ox.ac.uk>
- Gold ashrafi of Nadir Shah: <http://numismatics.org>
- <https://en.numista.com>
- Zenoru – oriental coins database: <https://www.zeno.ru>
- <https://www.acsearch.info>

